

- Tempelmann-Maczyńska M.* Das Frauentrachtzubehör des mittel- und osteuropäischen Barbaricums in der römischen Kaiserzeit. — Kraków, 1989. — 177 s.
- Thomas E.B.* Religion // The archeology of Roman Pannonia / Ed. by A. Lengyel, G.T.B. Radan. — Budapest, 1989. — S. 177—206.
- Vaday A., Istvanovits E., Kulcsar V.* Sarmatian Costume in the Carpatian Basin // *Klio*. — 1989. — 1. — P. 107—114.
- Wołagiewicz R.* Kultura wielbarska // *Praehistoria ziem Polskich*. — 1981. — T. 5. — S. 143—156.

Одержано 21.09.2005

O.V. Gopkalo

О НЕКОТОРЫХ РЕЗУЛЬТАТАХ И ПЕРСПЕКТИВАХ ИССЛЕДОВАНИЯ ЧЕРНЯХОВСКОГО КОСТЮМА

В статье вкратце рассмотрена история изучения черняховского костюма, приведены данные о находках текстиля из памятников культуры, затронуты вопросы реконструкции одежды черняховцев с привлечением результатов исследований синхронных и диахронных групп памятников Восточной и Центральной Европы.

O.V. Hopkalo

ABOUT THE RESULTS AND PERSPECTIVES OF RESEARCH OF THE COSTUME OF CHERNYAKHIVSKA CULTURE

The author views the history of study of the costume of Chernyakhivska culture, cites data on the finds of textiles on the sites, raises the issue of reconstruction of the clothes of Chernyakhiv population, and also analyses the results of research on synchronous and diachronic groups of monuments in Eastern and Central Europe.

Л.П. Михайлина, Г.О. Пашкевич, С.В. Пивоваров

РІЛЬНИЦТВО СЛОВ'ЯНО-РУСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ МЕЖИРІЧЧЯ ВЕРХНЬОГО ПРУТУ ТА СЕРЕДНЬОГО ДНІСТРА

Розглянуто знахідки землеробських знарядь праці та палеоботанічних матеріалів із поселень Луки Райковецької та давньоруської культур на території Буковини, а також етапи запровадження місцевим населенням парової системи землеробства.

Дослідження землеробства населення України доби середньовіччя належить до важливих завдань вітчизняної історичної науки. Цій проблематиці присвячено численні монографії, статті та повідомлення, в яких закладено наукове підґрунтя для вивчення різних аспектів давнього землеробства та розроблено методіку використання археологічного матеріалу для реконструкції систем рільництва, процесу обробітку ґрунту, збору врожаю, його переробки тощо.

Одним із регіонів України, де землеробство інтенсивно розвивалося ще з періоду неоліту—енеоліту, були землі межиріччя верхнього Пру-

ту та середнього Дністра (сучасна Чернівецька обл.). Значні зрушення у розвитку рільництва на території краю почали відбуватись в останній чверті I тис. н. е. (культура Луки Райковецької) і знайшли свій подальший розвиток за часів Київської держави, Галицького, Галицько-Волинського князівств, Галицької Русі.

Тривалий час відомості про розвиток середньовічного землеробства в зазначеному регіоні були нечисленними через слабку джерельну базу. Ситуація змінилася після проведення археологічних робіт на багатьох пам'ятках краю (Добринівці, Ревне, Чорнівка, Недобоївці, Зелена Липа, Перебиківці, Мартинівка, Василів, Онут), де було знайдено землеробські знаряддя, рештки культурних злаків, жорнового поста-

© Л.П. МИХАЙЛИНА, Г.О. ПАШКЕВИЧ,
С.В. ПИВОВАРОВ, 2007

ву, ями для зберігання зерна тощо (Тимошук 1972, с. 112—113; 1982, с. 108, 177; Михайлина 1999, с. 54—64; Михайлина, Возний 1993, с. 5—13; Пивоваров 2003, с. 97—109).

Розвиток землеробства значною мірою визначався природно-географічними умовами, які в досліджуваному регіоні протягом I—II тис. н. е. не зазнали суттєвих змін, окрім впливу антропогенного фактора. За останні 800—900 років не спостерігалось різких змін клімату, хоча й відбувалися незначні його коливання (Бучинский 1954, с. 82—83; Коробушкина 1979, с. 6). Зважаючи на це, слід детально розглянути географічне положення, рельєф, клімат та ґрунти регіону, позаяк вони суттєво впливали на розвиток агрокультури, вибір і розміщення сільськогосподарських культур, специфіку землеробських знарядь тощо.

Територія регіону розташована в зоні стику Східноєвропейської рівнини й Карпатських гір, де простежується кілька оротектонічних зон та геоморфологічних областей. Регіон належить до помірно теплої зони з континентальним кліматом. Середня температура січня тут становить -5° , липня — $+18^{\circ}$. Теплий період (з температурою вище 0) триває 263—265 днів. Сума активних температур становить 2200—2800 $^{\circ}$, середньорічна кількість опадів коливається в межах 500—700 мм. Потужність снігового покриву сягає 25—35 см, короткочасні морози змінюються тривалими відлигами (Горохова, Солодкова 1970, с. 11—12).

Ґрунтовий покрив досліджуваного регіону не однорідний, з переважанням сірих, темно-сірих опідзолених ґрунтів, на найвищих ділянках — світло-сірих опідзолених ґрунтів, а на найнижчих — опідзолених чорноземів (Горохова, Солодкова 1970, с. 12—13).

У цілому природно-географічні умови та клімат Пруто-Дністровського межиріччя досить сприятливі для ведення рільництва і дають змогу вирощувати значну кількість культурних рослин та отримувати один урожай на рік, що засвідчують археологічні матеріали різних епох. Пруто-Дністровське межиріччя й сьогодні сприятливе для ведення землеробства, під яке використовується близько 70 % усієї його площі (Кожолянко 1999, с. 81). Очевидно, подібною була ситуація і за доби середньовіччя, адже саме тут було сконцентровано переважну більшість тогочасних селищ, городищ, літописних поселень регіону.

Провідною галуззю господарства східних слов'ян останньої чверті I тис. н. е. на території Буковини було орне землеробство. У VIII—X ст. воно переживало значні прогресивні зміни, зумовлені подальшим розвитком продуктивних сил. Одним із найважливіших показників цих змін був перехід до нової системи землеробства.

Дані палеоботаніки, остеології, археологічний матеріал низки пам'яток культури дає змогу стверджувати, що в зазначений період поряд із підсічно-вогневою та перелоговою системами землеробства, характерними для слов'ян попереднього часу (Кириянов 1967, с. 182—187; Тимошук 1976, с. 101—102; Баран 1988, с. 48—49), з'явилася досконаліша система землеробства — парова.

Виникнення нової системи землеробства було пов'язане з низкою факторів соціально-економічного життя носіїв культури: появою нових сільськогосподарських знарядь (насамперед обробітку ґрунту) як найважливішої умови, що визначила зміну системи землеробства (рис. 1); запровадженням у виробництво нових видів зернових культур, зумовленим появою нової системи рільництва; новим рівнем розвитку тваринництва, без якого в умовах того часу неможливо було відновлювати родючість ґрунтів; нового рівня розвитку ремісничого виробництва, здатного забезпечити потреби землеробства необхідними знаряддями праці; збільшенням щільності населення і утворенням нових соціально-економічних структур, що зумовило перехід до постійного обробітку одних і тих самих орних земель (Тимошук 1988, с. 128). Комплексний аналіз цих факторів дає змогу встановити об'єктивну картину формування парової системи землеробства.

Появу нової системи рільництва слід розглядати у тісному взаємозв'язку із вдосконаленням знарядь обробітку ґрунту. У попередню епоху (V—VII ст.) за панування підсічно-вогневої та перелогової систем землеробства здебільшого використовували дерев'яні рала без металевих наральників та найпростіші борони-суковатки (Чернецов 1972, с. 135—148; Кириянов 1967, с. 174). Перехід до парової системи землеробства став можливим лише після появи орних знарядь, здатних перевертати ґрунт, а відтак, знищувати бур'яни й заорювати добрива. Найдавнішими знаряддями такого типу були дерев'яні рала з полозами, оснащені залізними наральниками з плечиками та ножами-череслами. Подібний наральник було знайдено в слов'янському житлі № 6 селища-супутника городища Ревне-ІА. Знаряддя має загальну довжину 20,6 см, ширину лопаті 12,8 см, ширину втулки 6 см і належить до типу широколопатевої наральників із плічками типу ІВ2, за класифікацією Ю.А. Краснова (Краснов 1987, с. 113).

Відносно вузька втулка наральника вказує на те, що його встановлювали не під кутом, як це було у рала без полоза, а майже горизонтально. Таке рало мало точку опори на полозі й підрізало ґрунт по горизонталі, наближаючись до знарядь плужного типу. Завдяки цьому рало з полозом на староорних землях могло не лише зсувати ґрунт

у бік борозни, але й при незначному нахилі навіть перевертати його (Кириянов 1967, с. 177). Знаряддя такого типу проіснували досить тривалий час і за даними етнографії були відомі в Україні у XIX ст. (Павлюк 1986, с. 116—117).

Після запровадження нової системи рільництва в регіоні відбулася перебудова не лише орних, але і всього комплексу землеробських знарядь. Серед знарядь обробітку ґрунту з'явилися залізні мотички розміром 8—10 см, що мали втулку й плоске коротке, ледь загострене лезо. Трапляються також кістяні мотички, що виготовлялися із лопатки рогу благородного оленя. Крім свого прямого призначення, залізні та кістяні мотички могли використовувати для очищення наральників від налиплого ґрунту (Михайлина 1997, с. 103).

На зміну слабовигнутим серпам попереднього часу, лезо яких безпосередньо переходило у черешок, у VIII—IX ст. прийшли залізні серпи, близькі до еліпсоїдної кривої, що мали максимальне розширення в місці згину, звідки звужувалися до носика і ручки. Довжина серпа від кінчика леза до ручки сягала 25—30 см. Їх особливістю був довгий черешок, вісь якого була під кутом до початкової осі леза серпа. Край черешка часто загинався і закріплював дерев'яний держак. Такі серпи, що за класифікацією Р.С. Мінасяна належать до варіанта Б групи VI (Минасян 1978, с. 82—85), виявлено під час досліджень поселень VIII—X ст. у Ревному і Добринівцях (Михайлина 1997, с. 99—100) (рис. 1).

У VIII—X ст. змінилась і конструкція слов'янського жорнового поставу. Жорна попереднього часу, як правило, мали плоскі верхній і нижній кам'яні постави. У досліджуваній час в ужиток увійшли ручні млини з нижнім вигнутим і верхнім випуклим жорновими каменями. Фрагменти таких жорен виявлено на пам'ятках культури регіону.

Для визначення системи землеробства місцевого слов'янського населення надзвичайно важливе значення мають палеоботанічні матеріали, що дають змогу встановити видовий склад культивованих рослин. Так, на городищі Ревне-ІБ під час археологічних робіт 1996 р. у заповненні господарчих ям та споруді-сховищі під валом було знайдено значну кількість обгорілих зернівок, серед яких переважали зернівки жита (847 екз.) та проса (248 екз.). Пшеницю представлено здебільшого плівчастими видами — двозернянкою і спельтою. Серед інших видів зернових слід відзначити ячмінь плівчастий та овес посівний. Інші культурні рослини представлено горохом посівним, сочевицею, льоном звичайним і коноплями посівними.

Зазначені культурні рослини знайдено у спорудах, що за виявленою керамікою датуються

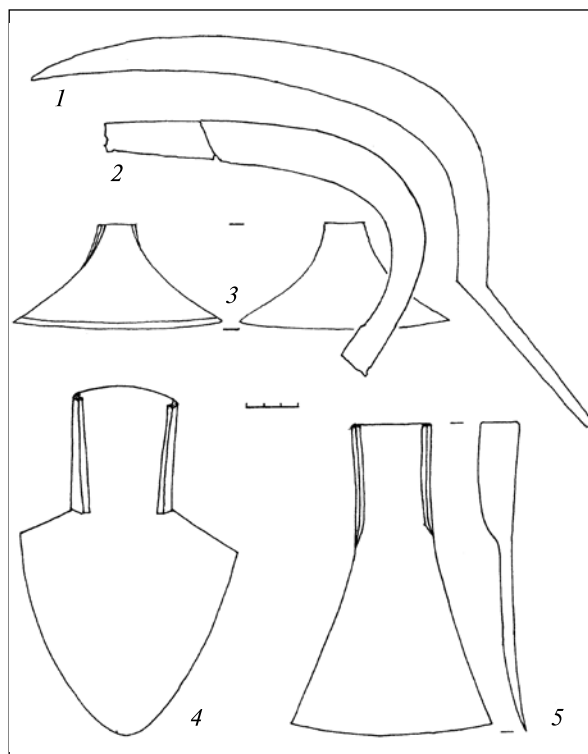

Рис. 1. Сільськогосподарські знаряддя праці VIII—X ст.: 1, 2, 4, 5 — залізо; 3 — кістка; 1, 3 — Добринівці; 2, 4 — Ревне; 5 — Рухотин

IX—X ст. Серед матеріалів палеоботанічного аналізу на особливу увагу заслуговують знахідки зернівок жита, що засвідчують запровадження в регіоні нової системи землеробства. Відомо, що жито добре пристосовується до різноманітних ґрунтів, не потребує великої кількості поживних речовин. Найбільші врожаї жита дає на чорноземах, але добре росте й на підзолистих, важких глинистих і дерново-підзолистих ґрунтах за умови внесення добрив. Жито найморозостійкіше серед зернових культур і потребує менше тепла під час проростання, ніж пшениця. У Європі жито вирощують у місцевостях, де річна сума опадів становить 600—700 мм. Завдяки невибагливості до ґрунтів та значній пристосованості жито використовують як рослину-піонера на нових землях. Жито також має властивість очищати землю від бур'янів: навесні або восени воно дуже кушиться, утворюючи затінок, у якому гинуть сходи бур'янів. Жито має ярові та озимі форми (Зерновые культуры 1954, с. 201; Кириянова 1992, с. 53—54; Прянишников, Якушкин 1936, с. 57, 78).

На Ревнянському городищі серед зернівок культурних рослин виявлено зернівки і насіння бур'янів — стоколосу житнього, стоколосу польового, куколю звичайного — типових засмічувачів жита (Кириянов 1959, с. 329—330; Бур'яни України 1970, с. 53—54, 126). При цьому кукіль звичайний засмічує як ярові, так і озимі

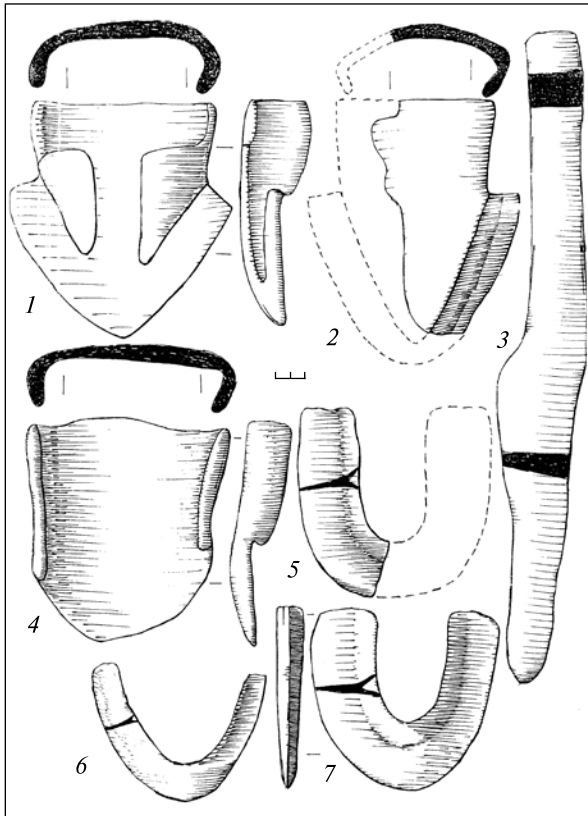

Рис. 2. Давньоруські знаряддя обробітку ґрунту: 1, 3, 4, 6, 7 — Чорнівське городище; 2, 5 — Недобоївське городище; 3, 4, 6 — (Возний 1998, с. 62—63)

посіви, а стоколос житній і стоколос польовий — переважно посіви озимого жита, що незаперечно доводить культивування місцевим слов'янським населенням озимого жита.

Факт наявності озимого жита засвідчує формування нової системи землеробства, а саме — парової. На думку А.В. Кір'янова, парова система могла отримати повне й остаточне завершення лише за наявності озимого жита (Кирьянов 1959, с. 333; Кирьянова 1992, с. 53—56). Парова система передбачала наявність у сівозміні пара (парового клину) — поля, що протягом усього вегетаційного періоду або його частини було вільним, відновлювало родючість ґрунту й готувало сприятливі умови для розвитку майбутніх посівів (Кирьянова 1992, с. 36—48).

Нового рівня розвитку рільництво населення Пруто-Дністровського межиріччя досягло в давньоруський час. У той період продовжувала розвиватися парова система землеробства, удосконалювалися знаряддя обробітку ґрунту, збору врожаю та його переробки.

Спостереження за топографією розміщення більшості поселень XII — першої половини XIII ст. на території досліджуваного регіону показує, що вони розташовувалися в зручних для ведення землеробства місцевостях. Тогочасні

селища здебільшого займали другі та треті надзаплавні тераси рік і струмків. Як правило, це були рівнинні, вільні від лісу староорні землі, що оброблялися вже тривалий час. Зокрема, значна частина давньоруських селищ розташовувалася на місці поселень, що існували за доби енеоліту (трипільська культура) та у ранньозалізний час (черняхівська культура), або ж неподалік від них. Це, очевидно, засвідчує добре знання давньоруським населенням краю якостей різних ґрунтів та їх агротехнічних властивостей.

Важливу інформацію про рівень розвитку місцевого рільництва несуть знахідки знарядь праці для обробітку ґрунту. Саме вони є основною категорією археологічного матеріалу для з'ясування типології цих знарядь, а отже, і продуктивності землеробства. На території регіону (Чорнівка і Недобоївці) виявлено рештки тяглових та ручних знарядь для обробітку ріллі: 6 залізних втульчастих наконечників орних знарядь (4 широколопатевих і 2 вузьколопатевих), 4 плужних ножі (чересла), 3 окуття лопат і мотики (рис. 2).

Найбільшу кількість наконечників орних знарядь було виявлено під час дослідження Чорнівського городища, де знайдено 5 наральників і 4 чересла. Серед них особливий інтерес становлять 3 наральники, 3 чересла і молоток, виявлені у 2004 р. на долівці господарчої споруди, розташованої у північно-західній частині городища поблизу в'їзної вежі. Важливо зазначити, що всі залізні частини орних знарядь лежали компактно: 3 наральники впритул боковими робочими краями, а на відстані 0,9—0,95 м від них — 3 чересла і молоток. Між ними простежувався шар вугілля, але зафіксувати рештки дерев'яних деталей від орних знарядь не вдалося. Отже, очевидно, тут зберігалися 3 давньоруських плуга, що були знищені пожежею під час загибелі городища.

Виявлені на території регіону залізні деталі орних знарядь різняться за розмірами і конструктивними особливостями робочих частин. Їх параметри наведено в таблиці.

Наймасивнішим серед знайдених наральників є широколопатевий наконечник із асиметричними плечами і додатковими наварними смугами по краях (див. таблицю, п. 1; рис. 2, 1; 3). Великі розміри наральника дають змогу віднести його до типу IVB4, за Ю.О. Красновим (Краснов 1987, с. 36, рис. 161). Близькими до нього, але менших розмірів є інші наральники із Чорнівки і Недобоївців (див. таблицю, п. 2, 3, 6; рис. 1—3). Їх менші розміри дають змогу віднести знайдені наральники до типу IVB1, за класифікацією Ю.О. Краснова (Краснов 1987, с. 36, рис. 14). Усі широколопатеві наральники є залізними робочими частинами досить розвинутих

знарядь плужного типу. Аналогічні їм знахідки відомі на багатьох пам'ятках XII—XIII ст. на території Київської Русі.

Із Чорнівського городища походять 4 залізних чересла або, як їх називають, — плужні ножі (рис. 1, 3; 4). Найбільше чересло має довжину 61 см, ширину 8 см, решта — довжину від 46,5 см (завширшки 5,5 см) до 40 см (завширшки 5 см). Чересла були важливою частиною орного знаряддя: вони вертикально розрізали пласт ґрунту, а широколопатевий асиметричний наральник підрізав його горизонтально і перевертав. Наявність серед залізних частин орних знарядь чересел переконливо засвідчує використання земле-робських знарядь плужного типу, оскільки для рал вони були не обов'язковими (Довженок 1961, с. 76).

Знахідки широколопатевих наконечників та плужних ножів мають велике значення для вивчення орних знарядь, оскільки вони є однією із головних і характерних частин раннього плуга, тобто знаряддя, що підрізало і перевертало шар ґрунту. Подібні плуги в давньоруський час мали дерев'яні полиці, завдяки яким і переверталися скиби ґрунту. Такі орні знаряддя в літературі досить часто називають «давньоруським плугом», очевидно, це був один із різновидів ранніх плугів у своєму первісному конструктивному варіанті. Слід зазначити, що подібні орні знаряддя на Буковинському Прикарпатті побутували до XIX ст.

Завдяки розпушенню плугом на значну глибину ґрунту і його перевертанню оброблюваний шар землі набував структури, що сприяла проникненню вологи, повітря, тепла та рівномірному розподілу і збереженню вологи в усьому орному шарі. За таких умов у ґрунті швидше відбувалися біохімічні процеси, що збагачували його поживними речовинами із нижніх шарів. Окрім того, під час оранки знищувалися бур'яни, що сприяло вкоріненню і посиленому росту зернових культур.

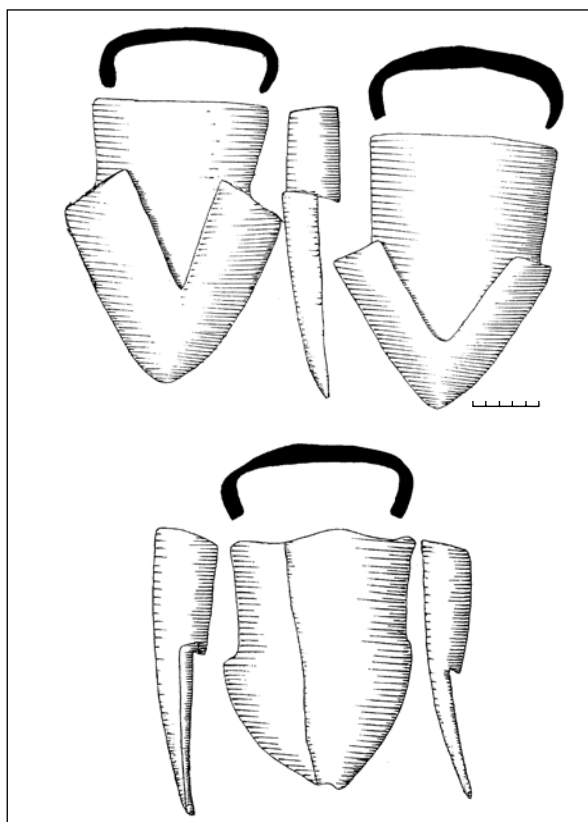

Рис. 3. Залізні наральники з Чорнівського городища (знахідки 2004 р.)

Разом із наконечниками і череслами на Чорнівському городищі в одному комплексі було знайдено залізну частину молотка (рис. 4). Він має прямокутну форму з розмірами сторін 9 × 4,5 (5) см. Подібна знахідка має логічне пояснення із практики середньовічної оранки. Так, при обробці ґрунту землеробу потрібно було постійно підбивати чересло і поправляти наральник. Цікаво, що на англійських середньовічних мініатюрах (XIII—XIV ст.) молоток був невід'ємною складовою частиною плугу і кріпився до одного з його руків'їв (чепіги) (Довженок 1961, с. 77;

Залізні широко- і вузьколопатеві наральники давньоруських пам'яток Буковини

Номер п.п.	Місце знахідки, тип наральника	Довжина наральника, см	Ширина наральника, см	Ширина втулки, см	Довжина втулки, см	Товщина, см
1	Чорнівське городище (господарча споруда біля візду) широколопатевий	22	17	12	7,5	1,0—1,2
2	широколопатевий (кліть № 8)	21	16,5	13	9,5	1,0—1,3
3	широколопатевий	16	16	11,2	7	0,6—1,1
4	вузьколопатевий	16,5	13	12	8	0,8—1,0
5	вузьколопатевий (житло № 4)	13	12	8	9	0,8
6	Недобоївське городище широколопатевий	18	15	9,5	6,5	0,7—1,0

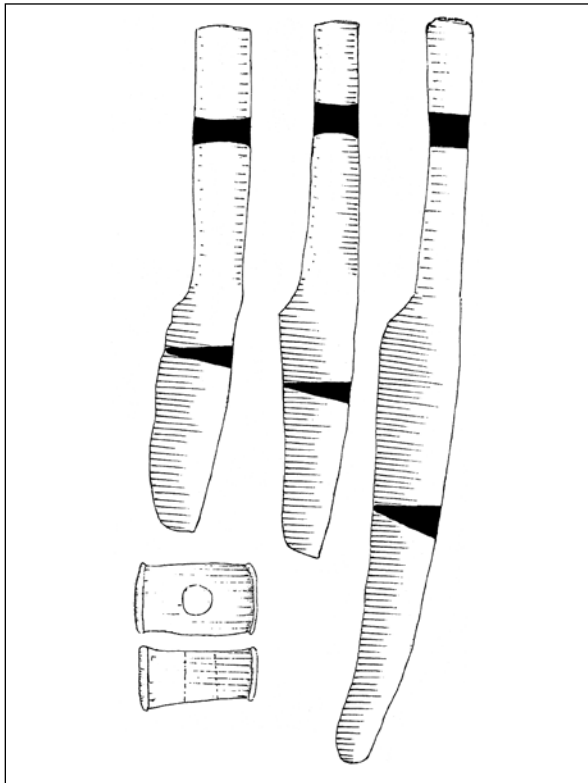

Рис. 4. Чересла і молоток із Чорнівського городища (знахідки 2004 р.)

Краснов 1987, с. 150). Очевидно, вже в першій половині XIII ст. молоток також був необхідним атрибутом давньоруського плугу та використовувався для ефективного усунення неполадок чи зміни глибини оранки залежно від якості ґрунту.

На Чорнівському городищі також було знайдено 2 вузьколопатових наральники, один із яких (Возний 1998, с. 62) (див. таблицю, п. 5; рис. 1, 4) був частиною безвідвального орного знаряддя — рала і, за згаданою уже класифікацією Ю.А. Краснова, належить до типу ІА2 (Краснов 1987, с. 31), а другий (дещо більших розмірів (див. таблицю, п. 4; рис. 2, 3) з ледь позначеними асиметричними плічками) — до типу ІБ1 (Краснов 1987, с. 37—38).

За допомогою вузьколопатових наральників лише рихлили землю. Форма та розміри цих наральників дають змогу встановити їх належність ралу з полозом. У давньоруський час рало використовували переважно для роботи на цілиних та твердих ґрунтах.

Плуги та рала в давньоруський час були тягловими орними знаряддями, що приводилися в дію за допомогою робочої худоби. За етнографічними матеріалами відомо, що плуг потребував однієї чи двох упряжей волів або коней.

Одночасне використання орних знарядь із широколопатовими наконечниками та череслами (давньоруський плуг) і вузьколопатовими наральниками (рало) в тодішніх господарствах

регіону було досить доцільним і пояснюється потребами в різних видах обробітку ґрунту. Наприклад, ландшафтний екотон у мікрорайоні Чорнівського городища представлено досить строкато: лісові масиви із цілиними лучними землями на берегах р. Мошків і її приток, пагорби, вкриті кушовою рослинністю і староорні ґрунти, що займають переважно правий берег річки. Все це визначало особливості потенційних господарських угідь і ресурсну зону населеного пункту, звідки його мешканці отримували переважну більшість усіх необхідних продуктів та ресурсів. З огляду на ці особливості місцевих ландшафтних зон і формувалася аграрно-виробничий інструментарій, що відбивав еколого-технологічну доцільність застосування функціонально різних орних знарядь у різноякісних ґрунтових умовах угідь. Подібну картину дослідники відзначають і для інших давньоруських земель.

Давньоруський плуг використовували для глибокої оранки і перевертання пластів ґрунту, як правило, на староорних землях і чорноземних ґрунтах. Крім того, рало слугувало для розпушування та рихлення ґрунту і застосовувалося на цілиних землях. Згідно з етнографічними даними, ралом дробили скиби ґрунту, а також використовували його для спущування міжрядь (Павлюк 1986, с. 117). Знахідки широко- і вузьколопатових наконечників орних знарядь на Чорнівському городищі засвідчують, що плуги і рала органічно доповнювали один одного, їх одночасне використання було доцільним у тогочасному рільництві.

Іншу категорію знахідок для обробітку ґрунту становлять рештки ручних знарядь праці: залізні окуття дерев'яних лопат, так звані рильця, два з яких виявлено на Чорнівському городищі, по одному — на поселенні Пуста Чорнівка та городищі в Недобоївцях (тут знайдено фрагмент знаряддя; рис. 1).

Такі залізні окуття є металевими частинами лопат (заступів), які в той період, а подекуди і до кінця XIX ст., були дерев'яними і лише нижню їх частину оббивали підковоподібною смугою металу, що мала спеціальний паз для вставляння дерев'яної основи.

Знайдено на Чорнівському городищі в 2000 р. окуття лопати досить добре збереглося. Його розміри: довжина 12,5 см, максимальна ширина 13,2 см, ширина пластини окуття 4 см. Окуття, виготовлене із двох зварених пластин металу, має гострий робочий край і середню частину із трикутноподібним розширенням (ширина 1,6 см, глибина 1,5—1,8 см) для з'єднання із дерев'яною основою. Близьке йому за розмірами та формою фрагментоване окуття з Недобоївського городища, очевидно, також мало довжину

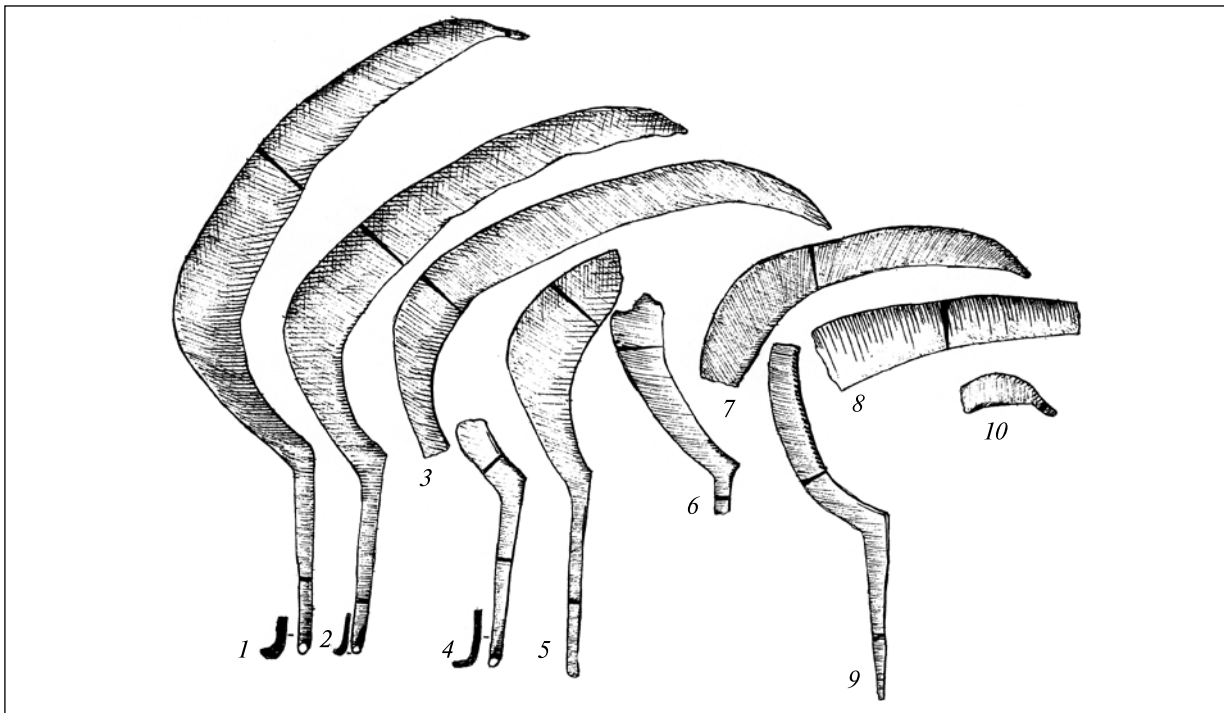

Рис. 5. Середньовічні серпи: 1, 4, 10 — Недобоївське городище; 2—3, 5—8 — Чорнівське городище; 9 — городище Зелена Липа

близько 12 см, максимальну ширину 14—15 см та ширину пластини окуття 4,3 см.

Лопати (заступи) є досить поширеними на давньоруських пам'ятках і в письмових джерелах називаються «рило» (Довженко 1961, с. 96). За етнографічними матеріалами досліджуваного регіону вони відомі як «роскалі», «городники» (Кожоляно 1999, с. 90) і використовувалися для ручного обробки землі, особливо на городах та ділянках, не доступних для орних знарядь.

Вивчення середньовічних знарядь обробки ґрунту на території межиріччя верхнього Прута та середнього Дністра показує, що вони відповідали загальному рівню розвитку тогочасної землеробської техніки південно-західної Русі.

Знаряддя збирання врожаю на середньовічних пам'ятках регіону представлено серпами та косами, знайденими на городищах в Чорнівці, Недобоївцях, Ленківцях. Наприклад, на городищі в Чорнівці виявлено 4 цілих і 3 фрагменти серпів, більшість із яких належать до південно-західного типу і характеризуються розширенням клинка в середній частині його довжини (рис. 5). Один екземпляр має іншу форму і за вигином леза наближається до серпів русько-литовського типу.

Серпами збирали озимі й переважно більшість ярових хлібів. Значення серпів як основного знаряддя збору врожаю зберігалося до середини ХХ ст. За даними етнографічних матеріалів озимі жали виключно серпами, оскільки вони підрізають стеблини рослин без струсу,

завдяки чому достиглий хліб не осипається (Довженко 1961, с. 149).

До сільськогосподарських знарядь належать також коси-горбуші, цілі екземпляри та фрагменти яких знайдено на городищах в Чорнівці, Недобоївцях та Зеленій Липі (рис. 6). У добу середньовіччя коса-горбуша була одним із найпоширеніших сільськогосподарських знарядь. Їх знахідки зафіксовано на більшості досліджених давньоруських пам'яток. Коси цього періоду належать до ударно-ріжучих знарядь, не придатних для збирання достиглих зернових, що обсипаються при струсах. Проте їх могли використовувати для косіння ячменю, вівса, гороху та гречки, зерна яких тримаються у колоску значно міцніше або містяться в стручках. Коса-горбуша була головним знаряддям для покосу трав і заготівлі сіна (Довженко 1961, с. 151). За етно-графічними матеріалами відомо, що косіння косами-горбушами вимагало значних зусиль і вміння, адже працювати ними доводилося зігнувшись чи стоячи на колінах.

Опосередковано про землеробську діяльність жителів регіону засвідчують знахідки кам'яних жорен, що використовувалися для помолу вирощених злаків. На різних пам'ятках краю виявлено понад 30 жорнових каменів (переважно фрагментів).

Найбільшу кількість жорен зафіксовано на Чорнівському городищі — 18 екземплярів, але серед них немає жодного цілого. Виявлені тут жорна мають зовнішній діаметр від 36 до 43 см,

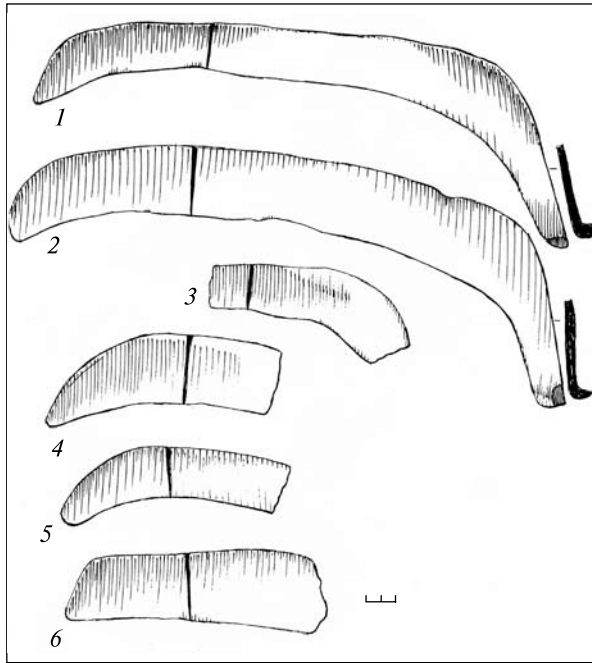

Рис. 6. Середньовічні коси: 1—4 — Чорнівське городище; 5 — Недобоївське городище; 6 — городище Зелена Липа

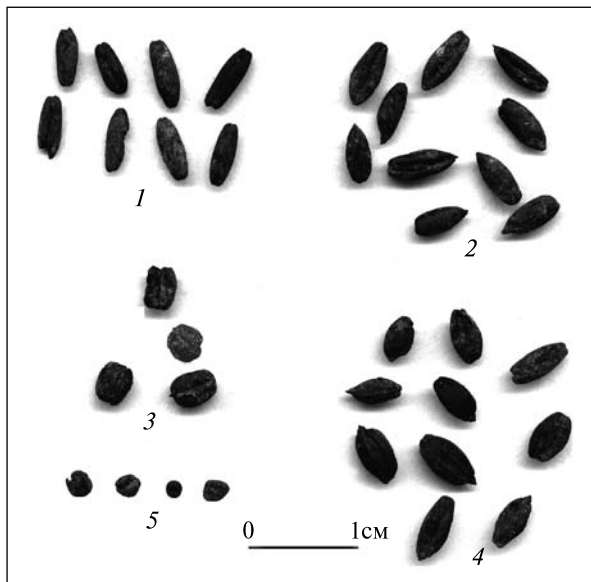

Рис. 7. Обвуглені зернівки з поселення Недобоївці: 1 — овес *Avena sativa*; 2 — жито *Secale cereale*; 3 — пшениця м'яка *Triticum aestivum s.l.*; 4 — ячмінь плівчастий *Hordeum vulgare*; 5 — насіння бур'янів

діаметр центрального отвору 3,5—7 см, товщину — 6—9,5 см.

Знайдені жорнові камені різні за конструкцією. Більшість із них належить до традиційного типу давньоруського жорнового постапу, що складався із двох каменів з малим центральним отвором, опиралися на вісь та залізу або дерев'яну порхлицю (Рыбаков 1949, с. 421—422).

Важливу інформацію про рівень розвитку місцевого землеробства надають дані палео-

ботанічного аналізу. Наявні матеріали дозволяють встановити видовий склад вирощуваних культур, простежити мікрорегіональні особливості їх поширення та охарактеризувати місцеву систему землеробства.

Палеоботанічні матеріали у вигляді обгорілих зернівок культурних рослин та бур'янів було виявлено під час дослідження Чорнівського та Недобоївського городищ (рис. 7).

Аналіз обвуглених зернівок показує, що населення регіону культивувало жито посівне, ячмінь плівчастий, овес посівний, пшеницю двозернянку, пшеницю м'яку, просо звичайне, коноплі, льон, горох. Найбільшу кількість зернівок із городищ становлять обгорілі зерна жита.

Жито в добу середньовіччя було однією із основних хлібних культур, що пояснюється його морозостійкістю, можливістю давати врожай на різних ґрунтах та властивістю очищувати ґрунти від бур'янів. Разом із тим жито потребувало глибокої оранки і добре обробленого ґрунту. Наявність жита засвідчує існування у рільництві сівозмін.

Друга позиція серед видового складу культурних рослин із обох городищ належить ячменю плівчастому. Ця злакова рослина також була однією із найпоширеніших на Русі. Ячмінь — досить врожайна та швидкостигла культура, але вимагає плодючих ґрунтів, тому його, як правило, висівали на староорних землях. Наявність ячменю на пам'ятках, розмічених в усьому регіоні, свідчить про його значну поширеність серед давньоруської людності краю і добру врожайність у різних умовах.

Крім того, серед зернівок із Чорнівського городища було виявлено 255 насінин конопель посівних. Цю рослину використовували для виробництва тканини, мотузок, мішковини, а також для виготовлення харчової олії.

У значно меншій кількості місцеві жителі культивували овес, пшеницю м'яку, пшеницю карликову, пшеницю двозернянку, ячмінь голозерний, сочевицю. Вирощували в регіоні й бобові культури, зокрема горох. Відомою була тут і така технічна культура, як льон.

Видовий склад культурних рослин регіону аналогічний іншим давньоруським землям і свідчить про спільні традиції землеробства в різних частинах Русі (Беляєва, Пашкевич 1990, с. 37—47; Кирьянова 1979, с. 72—85; 1992; Пашкевич 1999, с. 88; Пашкевич, Янушевич 1978, с. 86—96).

Дослідження палеоботанічного матеріалу дають змогу встановити існуючу на той період систему рільництва, під якою розуміють спосіб використання плодючості ґрунту і низку заходів, що сприяли підтриманню та підвищенню врожайності культурних рослин.

Одним із основних палеоботанічних показників існування парової системи землекористування, крім знарядь обробітку ґрунту, як уже було показано на матеріалах зі слов'янських пам'яток, і видового складу рослин, є наявність специфічних бур'янів, що супроводжують посіви. Вивчення видового і кількісного складу бур'янів дає змогу встановити, до якого виду (ярих чи озимих) належать культурні рослини, а відтак, визначити характер давнього землеробства.

**Кількісний склад бур'янів
із Недобоївського городища, %**

Підмаренник чіпкий	31,3
Кукіль звичайний	18,6
Стоколос житній	18,6
Стоколос польовий	6,3
Лобода біла	6,3
Півняче просо	6,3
Бузина чорна	6,3

Найбільший відсоток серед бур'янів із Недобоївського городища становить підмаренник чіпкий, кукіль звичайний та стоколос житній. Усі вони є засмічувачами як озимих, так і ярових культур, а стоколос житній — озимого жита. Отже, принаймні частина жита, що вирощувалося жителями Недобоївського городища, було

озимим. Решта зернових культур з пам'ятки були яровими.

Таким чином, наявні матеріали засвідчують, що на території регіону продовжувала існувати парова система землеробства у вигляді двопілля чи трипілля, відома тут ще з X ст. Її використання сприяло підвищенню продуктивності місцевого землеробства.

Вивчення даних про землеробство середньовічного населення межиріччя верхнього Прута та середнього Дністра засвідчує, що воно не відрізнялося від рільництва на інших давньоукраїнських землях. Місцеве населення для обробітку ґрунту використовувало ефективні тяглові орні знаряддя типу давньоруського плуга та рала, земля оброблялася також ручними знаряддями — дерев'яними лопатами та мотиками із залізним окуттям. Збір урожаю здійснювався серпами із високими робочими якими та косами-горбушами. Перероблювали зерно за допомогою кам'яного жорнового поставу різних типів. Основними землеробськими культурами регіону були жито, просо, ячмінь та овес. Тут також вирощували пшеницю, бобові та технічні культури. Основною системою землеробства була парова (двопілля, трипілля), що сприяла підвищенню врожайності зернових.

Баран В.Д. Пражская культура Поднестровья (по материалам поселений у с. Рашков). — К., 1988.

Беляева С.О., Пашкевич Г.О. Зернове господарство Середнього Подніпров'я X—XIV ст. // Археологія. — 1990. — № 3. — С. 37—47.

Бур'яни України. — К., 1970.

Бучинский И.Е. Очерки климата Русской равнины в историческую эпоху. — Л., 1954.

Возний І.П. Чорнівська феодальна укріплена садиба XII—XIII ст. — Чернівці, 1998.

Горохова З.Н., Солодкова Т.І. Ліси Радянської Буковини. — Львів, 1970.

Довженко В.І. Землеробство Древньої Русі. — К., 1961.

Зерновые культуры. — М.; Л., 1954.

Кирьянов А.В. История земледелия Новгородской земли // МИА. — 1959. — № 65. — С. 306—362.

Кирьянов А.В. Земледелие восточного славянства // Возникновение и развитие земледелия. — М., 1967. — С. 171—189.

Кирьянова Н.А. О составе земледельческих культур Древней Руси X—XV вв. (по археологическим материалам) // СА. — 1979. — № 4. — С. 72—85.

Кирьянова Н.А. Сельскохозяйственные культуры и системы земледелия в лесной зоне Руси XI—XV вв. — М., 1992.

Кожоляно Г.К. Етнографія Буковини. — Чернівці, 1999. — Т. 1.

Коробушкина Т.Н. Земледелие на территории Белоруссии X—XIII вв. — Минск, 1979.

Краснов Ю.А. Древние и средневековые пахотные орудия Восточной Европы. — М., 1987.

Минасян Р.С. Классификация серпов Восточной Европы железного века и раннего средневековья // АСГЭ. — 1978. — Вып. 19. — С. 47—85.

Михайлина Л.П. Населення Верхнього Попруття VIII—X ст. — Чернівці, 1997.

Михайлина Л.П. Запровадження парової системи рільництва між Дніпром і Карпатами // Питання історії України. — Чернівці, 1999. — Т. 3. — С. 54—64.

Михайлина Л.П., Возний І.П. Формування приватного землеволодіння на південній окраїні Галицько-Волинського князівства в XII—XIII ст. // Вісник центру Буковинознавства (серія історична). — Чернівці, 1993. — С. 5—13.

Павлюк С.П. Народна агротехніка українців Карпат другої половини XIX — початку XX ст. — К., 1986.

- Пашкевич Г.О.* Зміни в системі зернового господарства Давньої Русі (час, причини, наслідки) // *Старожитності Південної Русі*. — К., 1993. — С. 87—91.
- Пашкевич Г.А., Янушевич З.В.* Палеоботаническое исследование раннеславянского городища у хутора Монастырек // *Использование методов естественных наук в археологии*. — К., 1978. — С. 86—95.
- Пивоваров С.* Землеробство середньовічного населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра // *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*. — Чернівці, 2003. — Т. 2 (16). — С. 97—109.
- Прянишников Д.Н., Якушкин И.В.* Растения полевой культуры. — М., 1936.
- Рыбаков Б.А.* Ремесло Древней Руси. — М., 1949.
- Тимощук Б.О.* Північна Буковина — земля слов'янська. — Ужгород, 1972.
- Тимощук Б.О.* Слов'яни Північної Буковини V—IX ст. — К., 1976.
- Тимощук Б.О.* Давньоруська Буковина. — К., 1982.
- Тимощук Б.А.* О сложении систем земледелия у восточных славян // *Природа и человек*. — М., 1988. — С. 128.
- Чернецов А.В.* О периодизации ранней истории восточнославянских пахотных орудий // *СА*. — 1972. — № 3. — С. 135—148.

Одержано 23.03.2006

Л.П. Михайлина, Г.А. Пашкевич, С.В. Пивоваров

ПОЛЕВОДСТВО СЛАВЯНО-РУССКОГО НАСЕЛЕНИЯ МЕЖДУРЕЧЬЯ ВЕРХНЕГО ПРУТА И СРЕДНЕГО ДНЕСТРА

В статье рассмотрены находки земледельческих орудий труда и палеоботанические материалы из поселений типа Луки Райковецкой и древнерусских городищ на территории Буковины. О переходе населения региона в VIII—IX вв. к паровой системе земледелия свидетельствует появление новых сельскохозяйственных орудий (наральников с плечиками, мотыг, серпов, по форме близких к эллипсоидной кривой); переход к ручным мельницам с выгнутым нижним и выпуклым верхним поставами; культивирование озимой ржи. В древнерусское время использовались эффективные ранние (древнерусские) плуги. Уборка урожая производилась серпами и косами-горбушами. Основными культурами были рожь, просо, ячмень и овес. Также выращивали пшеницу, бобовые и технические культуры. Основной системой земледелия была паровая (двух- и трехполье).

L.P. Mykhaylyna, H.O. Pashkevych, S.V. Pyvovarov

FIELD-CROP CULTIVATION OF SLAV-RUS HABITANTS OF THE TERRITORY BETWEEN THE UPPER PRUT RIVER REGION AND MIDDLE DNISTER RIVER REGION.

The article analyses the finds of agricultural tools and paleobotanical materials from the settlements of Luka-Raykovetskyj type and Ancient-Rus hill-forts on the territory of Bukovyna. The evidence of the change of the habitants of the region in 8th—9th cc. to the fallow agricultural system is the appearance of new farming tools (plow-shares with shoulders, hoes, sickles close to ellipse-like curve in form), the change to hand-mill with the lower part of mill-stones hollowed and the upper one prominent, and the cultivation of winter rye. In Ancient Rus period the effective early (Ancient Rus) ploughs were used. Harvesting was conducted with the sickles and scythes-sickles. The main grain-crops were rye, millet, barley, and oats. They also cultivated wheat, legumes and industrial crops. Agriculture was based on fallow two-field or three-field system.